

**ВЕЛИКИЙ ПРИРОДОЗНАВЕЦЬ
ОЛЕКСАНДР АЛОЇЗОВИЧ ЯНАТА**

**(до 90-річчя заснування
«Українського ботанічного журналу»)**

Я написав і публікую цю статтю саме тепер не лише тому, що О.А. Яната заснував головний друкований орган ботаніків України і доклав багато зусиль для його становлення, а насамперед тому, що ім'я цієї справді дивовижної, унікальної, неповторної постаті в історії чеської, української та російської ботаніки свідомо замовчувалося в радянській науковій пресі і ще далеко не повною мірою висвітлено в сучасних українських виданнях. Завдяки високій національній свідомості і гідності та глибокому розумінню величезної значущості наукової і громадської спадщини великого ботаніка українськими вченими Д.М. Доброчаєвою та В.А. Вергуновим його ім'я повернуто із забуття і записано на скрижалях історії вітчизняного природознавства. Вони ж переконливо показали, що в Україні ніколи нікого, схожого на О. Янату, не було. Та й чи скоро буде хтось, хто би піднісся до рівня його таланту, ерудиції, самовідданості та любові до України.

Перш ніж перейти до висвітлення усіх заслуг О. Янати перед Україною, хочу зовсім коротко спинитися на основних віхах життя і діяльності Олександра Алоїзовича, які я запозичив із книги про цю унікальну людину¹.

Народився О.А. Яната в м. Миколаєві 28 травня (9 червня) 1888 року. В 1905 році закінчив Миколаївське середнє реальне училище і став студентом Новоолександрівського інституту сільського господарства та лі-

¹ Професор Яната Олександр Алоїзович (1888—1938) / Наук. ред. В.А. Вергунов. — К.: Аграрна наука, 2003. — 224 с.

сівництва в Пулавах (тепер територія Польщі). Водночас вступив на агрономічне відділення Київського політехнічного інституту, де навчався до 1911 року, остаточно переїхавши до Києва. Був секретарем Миколаївської організації РСДРП. Слухав лекції ушлавлених професорів Київського університету та Київського політехнічного інституту Г.Ф. Вагнера, М.М. Воскобойникова, В.В. Зеленського, С.Г. Навашина, І.І. Шмальгаузена. 1907 року очолив освітнє молодіжне товариство «Гурток натуралістів» при Київському політехнічному інституті. У 1909-му брав діяльну участь у створенні Миколаївського товариства аматорів природи.

1911 року Олександр Яната закінчив Київський політехнічний інститут і перебрався до Сімферополя, де виконував обов'язки консерватора в Природничо-історичному музеї. 1913-го розпочав систематичні дослідження флори Кримської яйли, обійнявши посаду керівника відділу луківництва в «Партії Кримських водних розвідок». У 1914 році вийшло у світ перше видання його книги «Растение и его жизнь». Учений організував на Ай-Петрі дослідну біологічну (лучну) станцію.

Упродовж 1919—1920 років Олександр Яната завідує кафедрою ботаніки в Київському інституті народної освіти ім. М. Драгоманова. 1920 року він засновує «Український ботанічний журнал» і стає його відповідальним редактором.

У 1923 році очолив комісію по Київському ботанічному саду (нині — ім. акад. О.В. Фоміна).

Протягом 1924—1933 років Олександр Алоїзович працював у Харківському сільськогосподарському інституті, був членом правління та проректором, керівником Харківської науково-дослідної кафедри прикладної ботаніки.

У 1932—1933 роках учений — співробітник відділу гірської меліорації Всесоюзного науково-дослідного інституту лісового господарства і агролісомеліорації (Харків). То був час, коли в СРСР набирала оберти сталінська репресивна машина. І перший наступ тоталітарний режим зробив на наукову і творчу інтелігенцію. 15 березня 1933 року О.А. Янату звільнили з роботи — *за протягнення буржуазних екологічних теорій у галузі боротьби з бур'янами*, а 4 травня він був заарештований органами НКВС (заведено справу ДПУ УРСР за № 6148), засуджений на п'ять років і відправлений до виправно-трудоного табору. Помер Олександр Алоїзович Яната 3 червня 1938 року в Соловецькому таборі.

За клопотанням Д.М. Доброчаєвої і К.М. Ситника в 1964 році справу О. Янати переглянув військовий трибунал Київського військового округу та припинив її за відсутністю складу злочину.

«Український ботанічний журнал» неодноразово звертався до висвітлення визначної постаті в історії української науки, публікував деякі доробки вченого. Особливо змістовною, яскравою й науково зваженою була стаття Д.М. Доброчаєвої та О.Л. Рибалко до 100-річчя від дня народження Олександра Алоїзовича², з якої ботаніки нових поколінь дізналися про долю видатного вченого, великої Людини, Громадянина, Патріота. Слід підкреслити, що наукові праці

² Український ботанічний журнал. — 1989. — 46, № 1. — С. 97—101.

Янати та висловлені в них ідеї не втратили свого значення для сучасних фахівців з ботаніки, екології, заповідної справи, аграрної науки.

Навіть цей неповний перелік внеску професора О.А. Янати до скарбниці знань характеризує його життєдіяльність як шлях першопрохідця. Замовчування його діяльності як ученого й організатора науки протягом кількох десятиліть, примусове вилучення праць привернули нині увагу до нього самого, його соратників, їхньої наукової та громадської діяльності з боку ботаніків, екологів, істориків науки, бібліографів, науковців, журналістів. Перед нами відкрився життєвий і творчий шлях, вже схематично окреслений, цієї непересячної за продуктивністю праці людини, але постать О.А. Янати заслуговує на розгорнутий художній життєпис. Близько 300 праць, що розкривають різноманітні питання біологічної та сільськогосподарської науки, зокрема великі монографії, які ввійшли до золотого фонду української науки, написав Олександр Алоїзович за своє коротке життя. Прикро зазначати, але праці вченого, або хоча б частина з них, досі не перевидані. Тому долучитися до них ботаніку, екологу, дослідникові, викладачеві вищого закладу освіти, студентові не просто навіть у Києві, значно складніше — в обласних центрах, отож багато з цих праць залишаються поза увагою нащадків.

Уже в наш час деякі мікологи і ботаніки чи то через некомпетентність, чи то захищаючи певні теоретичні догми, вважали, що наявність у структурі Інституту ботаніки поряд з описовими флористичними, фітоценологічними чи мікологічними науковими інституціями ще й фізіологічних, цитологічних та ембріологічних підрозділів є начебто недоречною для розвитку класичної ботаніки і мікології. На щастя, корифеї нашої науки С. Навашин, О. Фомін і О. Яната завжди обстоювали позицію, що для гармонійного поступу фітобіології та мікології абсолютно необхідний розвиток досліджень у галузі експериментальної ботаніки. Саме в цих напрямках ботаніки українська наука отримала світове визнання завдяки відкриттям наукових шкіл Холодного, Любименка, Модилевського, Глеби та інших. Тепер фітодиверситологи і мікодиверситологи та систематики рослин і грибів мають зрозуміти, що слід сприяти розвиткові в ботанічних установах саме тих наук, про які говорив О.А. Яната, тобто фізіології, анатомії та ембріології.

Особливо важлива роль ученого у концептуальному розв'язанні завдань флористики, зокрема прикладних її розділів (або «застосованої ботаніки» — за термінологією тих часів); визначенні першочергових завдань сільськогосподарських дослідних станцій у боротьбі з бур'янами; створенні концепції біологічної освіти на всіх її ланках як підґрунтя розвитку аграрної науки, сільського господарства — основи поступу України; засад природоохоронної справи. Загальнонаукова значущість праць О.А. Янати неоціненна, зацікавленість у них вчених — аграріїв, фахівців з прикладної ботаніки, природоохоронців, агроекологів — величезна. Багато з цих праць уже давно стали бібліографічними раритетами, а деякі й досі існують у рукописах, чекаючи на публікацію.

Неабияке значення професор О.А. Яната надавав розвитку сільськогосподарської науки. Започатковуючи «Вісник сільськогосподарської науки», у
ISSN 0372-4123. Укр. ботан. журн., 2010, т. 67, № 2

Олександр Алоїзович Яната і Наталія Тихонівна Осадча (дружина вченого)

першому його номері за 1922 рік професори С. Веселовський та О. Яната у статті «Від редакції» (с. 2) писали: «Для України розвиток сільськогосподарської науки — це єдина певна запорука безупинного поступу самого сільськогосподарства — основи народногосподарського життя нашої країни. І тому стан сільськогосподарської науки на Україні та її майбутнє — це питання широкого державного значення, що цікавлять не тільки самих діячів сільськогосподарської науки, але й значно ширші кола, або, принаймні, не можуть їх не цікавити».

Трохи пізніше, у другому номері журналу, О.А. Яната у статті «До організованої сільськогосподарської наукової праці» (с. 52) підкреслював: «Тільки ж тоді, коли ми в нашій сільськогосподарській науці кинемо систему кустарництва, що не тільки панує ще по багатьох глухих кутках України, але й часом виявляється як «організаційна ідея», навіть у відповідальних діячів, і станемо на ґрунт свідомої, планомірної державної сільськогосподарської наукової праці, що спиралася б на максимальну самодіяльність і творчість місцевих установ і діячів, тільки тоді ми введемо нашу сільськогосподарську науку з того тісного закутку, у якому вона ще й досі перебуває на Україні. Тільки тоді ми її реально зв'яжемо з нашою сільськогосподарською дійсністю, і тільки тоді ми зробимо її могутнім чинником сільськогосподарського поступу. А сільськогосподарський поступ нашої країни — це її майбутнє!».

Понад 60 праць вченого тією чи іншою мірою стосуються вивчення бур'янів. Його діяльність у цій галузі виглядає досить гармонійною: від наукових досліджень з таксономії, систематики, складання «Флор» та «Визначників бур'янів», через контроль засміченості посівного матеріалу, суцільного вивчення забур'яненості посівів до намагань підвищити загальну екологічну освіту та аграрну культуру (наприклад, монографія «Рослина та її життя», що витримала декілька видань). Сучасна система контролю сеgetальних бур'янів, що прийшла на зміну в усьому світі «інтегральній системі боротьби з бур'янами», спирається на агротехнічні, хімічні, біологічні заходи, проте неодмінною умовою успіху проголошує екологічні знання та просвіту населення. Саме так чинив професор О.А. Яната, коли у промові на першому Всеукраїнському ентофітопатологічному з'їзді у Харкові (1923) «Чергові завдання в боротьбі з бур'янами» окреслював роль дослідних сільськогосподарських станцій (Полтавської, Катеринославської, Харківської), наголошував на необхідності створення мережі контрольно-насіньневих станцій, ставив завдання суцільного дослідження забур'яненості полів за єдиною методикою тощо. Ці та інші ідеї вченого не є суто емпіричними, багато з них він випробував власною практикою. Нап-

приклад, ще у 1914 році Олександр Алоїзович опублікував серію повідомлень про діяльність Контрольної насінневої станції Харківського товариства сільськогосподарства (заснована у 1906 р.), якою він завідував упродовж 1913—1915 років. Відомий український учений, фахівець з рослинництва М.М. Кулешов (1922), котрий змінив його у Харкові, писав: «... А.А. Яната (1913—1915) сумел внести организацию и систему во все эти мало оформленные до него искания и надежды. Со времени А.А. Янаты внутренняя организация станции отливается в строгие формы: распорядок работ, формы бланков, записей, отчетности тщательно им продумываются и всем этим с очень небольшими изменениями станция пользуется до настоящего времени».

Ще в студентські роки О.А. Яната був ініціатором створення й активним учасником кількох науково-громадських організацій: Гурток натуралістів (1909—1911), Комісія обласного вивчення природи, Миколаївське товариство аматорів природи (1908) та Кримське товариство природознавців й аматорів природи (1911—1913). Серед тогочасних природознавчих і природоохоронних товариств України вони були найвідомішими, бо мали засновані О.А. Янатою науково-популярні журнали «Природа України», «Природа» (Миколаїв), «Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы». Хоча перша наукова публікація майбутнього вченого з'явилася у «Записках Киевского общества естествоиспытателей» (1909), у діяльності якого він брав активну участь, перші узагальнення, програмні документи з природоохоронної тематики пов'язані з його працею в миколаївських і кримських організаціях та їхніх виданнях. У подальшому Олександр Алоїзович від пропаганди справи охорони природи перейшов до безпосередніх дій: він домігся створення Надморських заповідників. Але найвиразніше О.А. Яната як принциповий учений, який дбав про долю прийдешніх поколінь, постає у перипетіях становлення нині всесвітньо відомого біосферного заповідника «Асканія-Нова». У 1922 році він разом із професорами О.О. Браунером, Й.К. Пачоським, О.С. Федоровським і М.В. Шарлеманем працює у складі Асканійського комітету, а влітку 1925 року як член комісії президента ВУАН академіка В.І. Липського підготував наукові обґрунтування щодо організації заповідної справи в Асканії-Новій. На початку 1926 року було розроблено, а в 1927-му затверджено положення про заповідник «Чаплі» — так називали тоді Асканію-Нову («Доповідна записка про основи науково-операційного плану Першого степового заповідника УСРР «Чаплі», 1926; «Доповідь про стан господарства Державного степового заповідника «Чаплі», 1926). Документ було складено грамотно навіть із сучасних позицій ведення заповідної справи. Головними завданнями заповідника «Чаплі» визначено такі:

— зберігати і всебічно вивчати за планом цілинний південний трав'яний степ, його природу та виробничі сили сільськогосподарства найпосушливішої частини України;

— зберігати, вивчати й акліматизувати в умовах південного степу тварин і рослин степової смуги й особливо тих, що мають або можуть мати господарське і практичне значення.

Як бачимо, світова спільнота підхопила ідею О.А. Янати тільки в наш час, коли в 1995 році Севільська стратегія визначила серед поліфункціональності біосферних заповідників найважливішими три: охоронну, функцію сприяння тривалому стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку й науковому. Біосферний заповідник за сучасних уявлень — це модель, на базі якої можна інтегрально узгодити економічні та соціальні аспекти природокористування з екологічними й природоохоронними. В такому інтегральному розумінні екологічних і соціально-економічних завдань біосферні резервати мають забезпечувати не лише «пасивну охорону» природних екосистем *in situ*, а й оптимізувати господарські екосистеми за зразком природних екологічних моделей, сприяти «активній охороні» й поліпшенню навколишнього середовища. У контексті ідей сталого розвитку, які обстоює Україна, функція сталого розвитку біосферних резерватів (заповідників) набуває стратегічного значення.

Нині підкреслюють, що за 75 років радянської України розроблений професором О.А. Янатою та іншими план дій «Асканії-Нової» є найкращим державним документом щодо цього заповідника. Свого часу він дав змогу В.В. Станчинському створити Степовий інститут, а Асканію-Нову за кілька років перетворити на бастион світової екології. Взагалі 1926—1929 роки вважають «заповідним ренесансом» в Україні, й одним із найактивніших його діячів був, безперечно, професор О.А. Яната. Він по праву належить до блискучої плеяди науковців, які започаткували в Україні найцікавішу та найактуальнішу серед наук сьогодення — екологію.

Одним із ключових напрямів наукового доробку Олександра Алоїзовича є агроекологічний. Як інакше в контексті сучасної екологічної науки розглядати його нищівну критику надмірного розорювання земель у Донбасі, сумніви щодо масового розвитку вівчарства у цьому регіоні, аргументовані пропозиції зі створення заповідників на степових цілинах та охорони дикорослих рослин, так званих бур'янів («До проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства Донбасу», 1932). Повністю спираються на агроекологічні ідеї розробки вченого щодо луківництва на Кримській яйлі («Яйла», 1931). Схему традиційного використання яйли за номадним пасовищним типом, що протягом багатьох років практикували кримські татари, О.А. Яната проаналізував у низці статей («Яйла тепер і в будучем», 1914; «К вопросу о настоящей и будущей системе хозяйства на Крымской Яйле», 1915; «Яйла», 1931). Переваги цієї системи полягають у комплексному використанні трав'янистих угруповань яйли як пасовищ із кошарами, що дає змогу отримувати цінну продукцію (молоко, сири, м'ясо), вовну, а також перегній для інтенсивних культур Південного берега Криму. Але номадний тип вівчарства призвів до виснаження трав'янистих угруповань яйли. О.А. Яната пропонував замінити вівчарство на луківництво. Для розробки цього переходу та відновлення рослинного покриву було створено дослідну станцію луківництва на Ай-Петринській яйлі. Вчений підкреслював, що «для содействия населению в усвоении новых приемов хозяйствования и облегчения их проведения должен быть принят ряд мероприятий пока-

зательного характера, а також заходів по удешевленню снабження населення необхідним для нової системи господарювання інвентарем, семами і т.д., по содействию ему в сбыте продуктів нової системи господарства, в оборотном капіталі для переходу від екстенсивного господарства до більш інтенсивного, в формі кредиту і т.д.» («К вопросу о настоящей и будущей системе хозяйства на Крымской Яйле». — 1915. — С. 198). Саме для порозуміння з кримсько-татарським населенням, традиційне господарювання якого в ті часи тісно пов'язувалося з яйлою, доказів переваг такого переходу та його неодмінних умов працю вченого «Яйла теперь и в будущем» (1914) поряд з російським (Сімферопольським) виданням надруковано у Бахчисараї татарською мовою.

О.А. Яната був дуже різнобічним ученим-ботаніком. Його наукові інтереси сягали як традиційних морфології, систематики, флорогенетики тощо, так і фізіології, ембріології та прикладної ботаніки. З питань флористики, зокрема, вчений мав понад 100 публікацій, з яких класичною є «Флора степи Мелітопольського і юго-западної частини Дніпровського уездів Таврической губернии» (1913). Олександр Алоїзович задумав, спланував і розпочав видання «Флори України», яке побачило світ за його редакцією в 1931 році.

Для нас, ботаніків, і сьогодні має важливе значення програмна стаття О.А. Янати «До чергових завдань та перспектив ботаніки в Україні» (1921), опублікована в першому номері «Українського ботанічного журналу» (повторно в 1996. — 53, № 4. — С. 407).

Завершуючи згадану статтю, датовану 3 черня 1920 року, автор писав: «Скрізь, отже, де тільки глянемо оком, бачимо, як мало, а то й нічого не зроблено на Україні в тих чи інших галузях чистої та застосованої ботаніки; і скрізь бачимо, як постають все нові завдання, як все поширюються перспективи праці... Життя рішуче ставить перед нами всі схематично накреслені вище завдання, і ми не можемо відмовлятися, в міру нашої сили та змоги, розв'язувати їх. Єдиний же шлях, що веде до того, — це об'єднати всі ботанічні сили України, організувати та зробити плано-мірною їх спільну працю». «Хай же наше об'єднання, — продовжував О.А. Яната, — стане нашим найближчим лозунгом, хай сприятиме йому «Український ботанічний журнал» та Ботанічна секція Українського Наукового Товариства, і хай же їх праця знайде щирі прихильність та щирі підмоги всіх ботаніків України».

Зрозуміло, за 90 років після виходу в світ процитованої статті О.А. Янати ботанікам України вдалося багато зробити в галузі систематики, флористики, географії рослин та геоботаніки. Зокрема, видано 12-томну «Флору України», започатковано 40-томну «Флору грибів України», визначники спорових і вищих рослин, 4-томну «Рослинність України», розгорнуто дослідження фіторізноманітності, процесів синантропізації флори, загальних закономірностей поширення, ценотичної організації, видового складу, структури, біологічної продуктивності, класифікації, районування та охорони рослинних угруповань луків, боліт, степів і лісів України.

Завдання і прогнози О.А. Янати ще досі не реалізовані. На мій погляд, геоботанікам стануть у пригоді наукові ідеї вченого про «дуже цікаві й важливі

процеси боротьби двох могутніх формацій — лісу та степу». Або «про цікаві й важливі для науки та практики процеси боротьби степової флори з руйнацьким впливом людини, процеси боротьби між степовою флорою та бур'янами, процеси поновлення степу і т. ін.». Усі ці проблеми, ясна річ, певною мірою вивчаються, але радикальних заходів, особливо у зв'язку з необхідністю скорочення розораності Степу і Лісостепу, наші вчені не запропонували. Це стосується і таких пропозицій О.А. Янати, як потреба «науково з'ясувати вплив на луки й болота різних меліоративних та господарських заходів у конкретних умовах та використання нашої природної флори луків та боліт і збагачення асортименту культурних кормових рослин України».

На моє глибоке переконання, Інституту ботаніки і бюро Відділення загальної біології НАН України слід всебічно і глибоко осмислити та усвідомити й ідеї О. Янати про розбудову інституцій, необхідних для здійснення досліджень з усіх актуальних проблем ботаніки та мікології. Вважаю прикритим недоліком в організації та координації фундаментальних наук в НАН України відсутність у нас не тільки відповідних інститутів, а й навіть академічної лабораторії чи наукового відділу, які би розробляли проблеми степознавства, болотознавства, ботанічного ресурсознавства, культурної флори. Олександр Алоїзович про все це говорив, писав, дбав у найважчі для України часи. Ось чому я впевнений, що які би негаразди, кризові явища, економічні труднощі не спіткали Україну, уряд і Національна академія наук не повинні допускати регрес ботанічної науки, її занепад. Навпаки, я сподіваюся і вірю, що найближчими роками наша держава забезпечить значне розширення досліджень у галузях мікології, фітоценології, екології, флористики й систематики нижчих і вищих рослин, фіто- і мікотехнологій, фітогормонології, фітохімії. Про це ще на початку ХХ ст. мріяв професор О.А. Яната, як мріяв він і про розквіт аграрної науки. Я повною мірою усвідомлюю, що велика Україна неможлива без великої науки. А значить, у найближчі роки ми очікуємо розквіту ботаніки — цієї прадавньої, доброї, красивої і духовної науки, яка збагачує кожен народ, надає сили для життя, дбає про збереження нашого спільного дому — планети Земля.

Якщо О.А. Яната вірив у велике майбутнє української ботаніки, то нинішнє покоління фітологів впевнене, що в Україні є сили і потенціал, які здатні рішуче змінити її економічне становище. Держава, її прогресивні лідери, науково-управлінські структури, видатні вчені добре розуміють, що без науки її надійне, стабільне і благополучне існування неможливе. Олександр Алоїзович Яната передбачав, що ботаніка в Україні житиме і розвиватиметься. Історичний досвід переконує: так воно і буде.

Подальший розвиток ботаніки завжди спиратиметься на досягнення попередніх поколінь. Серед наших попередників — О.А. Яната, ім'я якого наснажуватиме нові й нові покоління фітологів на звершення, відкриття, служіння науці й Батьківщині. Ми маємо не лише пам'ятати великого вченого, а й плідно використати всю його спадщину: ідеї, підходи, плани, прогнози. Передусім необхідно видати збірку його найцінніших праць.

У наш час, коли цинізм і втрата етичних та моральних норм масово поширюються в суспільстві, О.А. Яната є високим взірцем моралі і чистого сумління. Він був яскравою, світлою і дуже мужньою людиною. Чех за походженням, в анкеті писав: «українець (з чехів)» і був українським патріотом, поважав і з ризиком для власного життя обстоював інтереси кримських татар. Хай же ця Людина світового виміру завжди пам'ятають і наслідують українські ботаніки.

К.М. СИТНИК